

reflected in the caricatures and cartoons published by the Americans. Focusing on the delicacy of the satire and the pervasiveness of the negative images that are associated with Islam, they analyze numerous cartoons depicting Muslims or the Middle East while discussing the reactions of Muslims to some of the infamous ones. They conclude that the majority of the American cartoons bolstered Islamophobia in the United States.

The articles in this volume present excellent examples of overt or subtle Islamophobic discourses that are perceptible in politics, society, and culture of the West and expressed by individuals, institutions, political leaders, and sometimes governments. While attempting to shed light on the complex constituents of Islamophobia, this volume offers solutions to deal with this irrational fear deeply rooted in the West and its culture. In sum, this collection of essays is a welcome contribution to our understanding of Islamophobia, putting forward insightful analyses of this fear and the Muslim responses to it.

Murat Yaşar*

Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought

Hikmet Yaman

Leiden-Boston: Brill, 2011, 316 sayfa.

İslâm düşüncesi ve İslâm düşüncesine özgü kavramlar hakkında son dönemde gerek Türkiye’de gerekse Batı’da çeşitli ve mukayeseli çalışmalar yapılmaktadır. Bu önemli çalışmalardan biri de Hikmet Yaman’ın *Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought* adlı doktora çalışmasıdır. Yaman, eserinde İslâm düşüncesinin “klasik dönem” diye de adlandırılan erken döneminde hikmet kavramını, eklektik bir zeminde analitik bir şekilde tahlil etmiştir. Yazara göre hikmet, İslâm düşünce tarihi boyunca İslâm düşünürlerinin metinlerinde yaygın bir şekilde kullandıkları ortak bir kavramdır. Ayrıca bu kavram, insanın ulaşabileceği bütün bilgileri içerdiğinden dolayı İslâm bilim disiplinleri arasında karşılıklı etkileşimi sağlama niteliğine sahiptir. Yazar “Giriş” kısmında, erken dönem İslâm düşünürlerinin metinlerindeki teknik kavramların analizinin hem

* University of Toronto, Department of Near and Middle Eastern Civilizations.

zor hem de uzmanlık gerektiren bir durum olduğuna dikkat çekmekte, bu kavramların sözlük anlamları yanında farklı disiplinlerde kullanıldıkları mânaların çok iyi bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hikmet kavramı da farklı disiplinlerde çok çeşitli anlamlara sahip olma niteliği gösteren bu tür kavramlar için iyi bir örnektir.

Yaman bu çalışmada Arapça sözlük, Kur'an tefsiri, tasavvuf ve İslâm felsefesi alanlarındaki literatürü temel alarak farklı disiplinlerin erken dönem bilimsel çalışmaları bağlamında hikmet kavramını araştırmaktadır. Gazzâlî (ö. 1111) dönemine kadar yazılmış birincil metinlerin esas alındığı çalışma, temelde hikmet kavramını ele almakla birlikte, hikmet kelimesiyle ilişkili olarak "ilm", "mârifet", "akıl", "kalb" ve "fıkıh (anlamak)" gibi Kur'an'da bulunan epistemolojik kavramlara da işaret etmektedir. Yazar, hikmet kavramının modern dönemde bu düzeyde herhangi bir çalışmaya konu edilmediğini iddia etmektedir. Yazarın bu iddiası göz önüne alınarak çalışmanın bütününe bakıldığında, hikmet kavramının İslâm düşüncesinde bir dönüm noktası olma niteliğine sahip Gazzâlî öncesi döneme ait Arapça sözlüklerde, tefsir, tasavvuf ve felsefe literatüründe incelendiği ve söz konusu iddianın temellendirildiği göze çarpmaktadır.

Çalışma bir "Giriş" (s. 1-8), dört ana bölüm ve ana bölümlerin alt başlıklarıyla birlikte on iki bölümden oluşmaktadır. Öncelikle her bir bölümün içeriğinden söz edip daha sonra sonuç kısmında kitabın literatürdeki yeri üzerinde duracağız. Birinci Bölüm'de (s. 9-46) İslâm öncesi ve İslâm'ın ilk döneminde kelimenin birincil anlamlarını kanıtlayan sözlüklere dayanarak hikmetin tanımı ortaya konmaya çalışılır. Üç kısma ayrılan bu bölümde, ilk olarak Arapça sözlüklerde hikmet kelimesinin tanımının kapsamlı bir özeti sunulmakta, h-k-m kökünün anlamları ve değişimi analiz edilerek hikmet ile Batı dillerinde "bilgelik" mânasında kullanılan "wisdom" kelimesi arasındaki ilişki ele alınmakta; ikinci kısımda terminolojik sözlüklerde hikmet kelimesinin türevleri tartışılmakta ve son olarak da Batı bilim adamlarının değerlendirmelerine yer verilmektedir. Yazar, Birinci Bölüm'de hikmetle ilgili literatürü kullanırken, seçici ve belirli bir sıra düzenine göre davrandığını ifade etmektedir. Bundan dolayı önce hikmet kavramının teknik mânasını verir, ikinci kısımda da Kur'an sözlüğü ve terminolojisine dâir özel sözlükleri kullanır. Birinci Bölüm'ün son kısmında da daha çok ikincil literatüre dayalı olarak hikmet kavramının Batı dillerindeki karşılığı üzerinde durulur.

Çalışmanın "Erken Dönem Tefsir Literatüründe Hikmet" başlığını taşıyan İkinci Bölüm'ünde (s. 47-99), hikmet kavramının Kur'an'daki mânaları üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün başında yazar, hikmet kavramının Kur'an'da, on tanesi kitap kelimesiyle birlikte olmak üzere, yirmi defa geç-

tiğini, bunların da ya ilâhî inayetle ya da peygamberlikle ilişkili olduğunu kaydeder. Bu çerçevede ikinci bölümü üç kısma ayırmakta ve birinci kısımda genel olarak Kur'an'daki hikmet kavramının tanımlarına yer verirken, "Hikmet ve Peygamberler" başlıklı ikinci kısımda hikmetin fıkıh (anlama), akıl, bilgi ve kitap gibi mânalarından hareketle Kur'an'da ismi geçen ve kendisine birtakım hikmetler verilen Hz. İbrâhim ve onun nesli, Hz. Dâvûd, Hz. İsâ, Lokman Hakîm ve Hz. Muhammed'den birtakım örnekler vererek hikmet kavramını analiz etmektedir. Bu bölümün üçüncü kısmında da, hikmet kelimesinin türevlerinden "hakîm" ve "hükm" kavramları ile ilgili analizlere yer verilmektedir.

"Erken Dönem Sufi Literatüründe Hikmet" başlığını taşıyan Üçüncü Bölüm (s. 101-197) dört kısımdan oluşur. Yazar bu bölümün başında hem genel hem de özel olarak hikmet kavramıyla ilişkili olarak tasavvuf tarihinin arka planı hakkında bilgi vermekte ve öncelikle tasavvufa ilişkin kavramların bölüm boyunca ve genel olarak çalışma içinde bir bütünlük ve süreklilik taşıması için söz konusu kavramlar hakkında erken dönem sûfi literatüründe tarihsel, sistematik ve oldukça titiz bir çalışma yaptığını belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, zikredilen kavramların sûfi literatürü bağlamında net bir şekilde ortaya konulmasının birtakım problemlerden dolayı neredeyse imkânsız olduğunun bilinciyle hareket etmekte ve söz konusu problemlerin başında erken dönem sûfi literatürüne ait çalışmaların orijinallerinin büyük çoğunluğunun günümüzde mevcut olmayışına işaret etmektedir. Müellife göre sûfi literatüründe kullanılan lafız ve kavramlar hakkındaki bilgimiz, çoğunlukla farklı dillerde yapılan çalışmalarda tefsir atıflarına dayanmaktadır. Ayrıca yazar, düşünce tarihine ilişkin bir kavramın işaret ettiği anlamın semantik değişikliklerinin belirlenmesinin güç olduğuna dikkat çekmekte ve benzer durumun tasavvuf metinlerinde kullanılan diğer kavramlar için de söz konusu olduğunu söylemektedir. Hikmet kavramının sûfi düşünce için genel bir kavram olmasından dolayı, özellikle tasavvuf metinlerinde ilişkili olduğu diğer kavramlarla ilişkisinin en ince ayrıntısına kadar incelenmesi gerektiğini söyleyen yazar, bu bölümün son kısmında ayrı bir başlık altında böyle bir mukayeseli inceleme yapmaya çalışır.

Yazar, tasavvufi kavramların müphemliğinin ortadan kaldırılabilmesi için belirlenmesi gereken birtakım problemlere de değinir. Bunları şöyle özetleyebiliriz: a) Erken dönem eserlerin yazarının bir kelimeyi teknik anlamda ya da her bir örnekte genel anlamda kullanıp kullanmadığının belirlenmesi için birçok pasajda kelimenin kullanımları arasındaki farkın nasıl ortaya çıkarılabileceği meselesi. b) Diğer bir önemli nokta, yazılan veya konuşulan her tasavvufi ifadenin mânasının sûfinin niyetiyle ve eylemiyle eşleştirilmesi

problemidir. Zira sūfinin yaşadığı durum ona özgüdür ve onun akli düşün-cesinin yanı sıra, duygusal fikri için de bir vasıta olarak ortaya çıkar. Bir sūfi perspektifinden söz konusu kavramları onun kabulünün ve değerlendirmesinin ne olduğunu bilmek mâkul olarak imkânsızdır. Dolayısıyla Yaman'ın belirttiği gibi, bu ekole mensup düşünürlerin yaşadığı özel hallerin sözcüklerle ifade edilmesinin zorluğundan dolayı, tasavvufi kavramların ifade ettiği mânaların belirginleşmesi güçleşmektedir. c) Erken dönem sūfi terminolojisinin incelenmesindeki diğer bir zorluk da Serrâc (ö. 988), Kelâbâzî (ö. 990), Mekkî (ö. 996), Ebû Nuaym (ö. 1039), Hücvîrî (ö. 1072) ve Attâr (ö. 1229) gibi yazarların çalışmalarında bulunan birçok doktrin ve kavramın açıklanması ve tanımlanmasıyla ilgilidir. Çünkü zikredilen yazarlar kendi döneminin dilini ve terminolojisini kullanmışlardır. Bu yüzden de onların kategorileri, erken dönem sūfi düşünürlerin kullandıkları teknik terim ve ifadelerden çok çağdaşlarının linguistik kurallarının terimleri hakkında bilgi vermektedir.

Müellif, metodoloji ve tasavvuf metinleriyle ilgili zikrettiği problemlerden dolayı erken dönem sūfilerin tasvirleri ve doktrinleri hakkında kategorik açıklamalar yapmaya yeterince eğilemediğini, fakat bununla birlikte “Kalb İlmi” (‘ilm’ül-kulûb) ve “mâ’rife” gibi orjinal kavramları Hasan el-Basrî (ö. 728) ve Zünnûn el-Mısrî’ye (ö. 861) kadar geri giderek kronolojik olarak ve dikkatli bir şekilde irdelediğini belirtmektedir. Ayrıca bir bütün olarak bu bölümde, Yaman'ın hikmet kavramını erken dönem sūfi literatüründe ilim, mâ’rife, akıl, kalb ve fıkıh kavramlarıyla ilişkili olarak epistemolojik yapıları bağlamında incelediği görülmektedir. Ancak Yaman'ın da vurguladığı gibi, ne yazık ki erken döneme ait pek çok metnin orijinali kaybolmuş, mevcut olanların da çok azı neşredilmiştir. Neşredilmiş olanların bazılarının nispetleri de şüphelidir. Bundan dolayı bu çalışmanın ana kaynakları büyük ölçüde VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış yazarlara ait tefsir risâlelerinden oluşmaktadır.

Kur'an'ın tasavvufi yorumunda erken dönemi temsil eden ve belli başlı açıklamaları için özel olarak ve sıklıkla kendilerine atıf yapılan iki isim ön plana çıkmaktadır: Hasan el-Basrî ve Câfer es-Sâdık (ö. 765). Tasavvufi literatürün gelişmesinde önemli bir konumda bulunmalarından dolayı her ikisinin de bireysel olarak kapsamlı bir şekilde incelenmesi zorunludur. Bu düşünceden hareketle kitabın Üçüncü Bölüm'ünün ilk kısmı yukarıda zikredilen sūfilere ayrılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında erken dönem tasavvufi tefsir çalışmalarında hikmet kavramı tartışılmış, üçüncü kısmında ise Hâris el-Muhâsibî (ö. 857), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 910), Tirmizî ve Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 996) gibi erken dönem tasavvuf düşünürlerinin kitaplarında ve risâlelerinde diğer tasavvufi kavramlarla birlikte hikmet kavramı ele alınarak birtakım kavramsal mukayeseler yapılmıştır. Bu bölümün son kısmında ise

yukarıda da ifade edildiği gibi, hikmet kavramının literatüründe kavramsal anlamları üzerinde durularak hikmetin değerine işaret edilmiştir.

Eserin Dördüncü Bölüm'ünde (s. 199-267) erken dönem felsefe literatüründe hikmet kavramı ele alınmaktadır. Bu bölümde, genel olarak ilk müslüman filozofların eserlerindeki hikmet kavramı ve ilişkili olduğu diğer kavramlar üzerinde durulmuş ve hikmetin felsefe ve bilimle olan ilişkisi analiz edilmiştir. Öncelikle ilk felsefi nitelikli eserlerden hareketle, Yunan felsefe geleneğindeki "hikmet" kavramı irdelenerek kavramın uzantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölümün başında müellif, hikmet kavramının Yunan felsefe geleneğindeki önemine işaret ederek söz konusu kavramın Yunan felsefe geleneğine ait eserlerin Arapça'ya tercümesi yoluyla İslâm bilim dünyasına girdiğini ve dolayısıyla müslüman filozofların da Yunan felsefe geleneğinden intikal eden "hikmet" ile "Kur'anî hikmet" öğretisini harmanlayarak yeniden yorumladıklarını söylemektedir. Bu bağlamda müslüman filozofların hikmet öğretisinin, biri içinde buldukları teoloji anlayışının gereği olarak gelişen peygamberlikle ve kutsalla ilişkili, diğeri de felsefi veya aklî olmak üzere iki temel kaynağının olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla kitabın yazarına göre İslâm filozoflarının hikmet kavramına ilişkin görüşleri, öncelikle İslâm öncesi felsefe dünyasındaki hikmet tasavvurunun analizinden sonra incelenmelidir. Bu bölümün ilk kısmında, İslâm öncesi felsefe dünyasında, özellikle Yunan felsefesinde hikmet kavramının ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmaktadır. İslâm felsefesi metinlerinde hikmet kavramı etrafında iki Kur'anî tasvir de ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Yunan felsefesi geleneğinin başlangıç dönemiyle, yani Pre-Sokratik dönemle, diğeri de Hermes ile birlikte açığa çıkmaktadır. Müellif bu çerçevede İslâm öncesi felsefe dünyasında hikmet kavramını, hikmetin beş dayanağı şeklinde nitelendirdiği Empedokles, Pythagoras, Sokrates, Platon ve Aristoteles'in düşünce sistemlerindeki mânâlarından ve "Filozofların Babası" (Father of The Hukamā) diye bilinen Hermes'ten hareketle incelemektedir. Yunan felsefe geleneğinde hikmet anlamındaki "sophia" kelimesi ilk dönem tercüme edilen eserlerde Arapça'ya "felsefe" olarak intikal etmiştir. Yazar, Âmirî'nin (ö. 992) ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 934) eserlerinde olduğu gibi erken dönem İslâm felsefesi metinlerinde Yunan felsefe geleneğindeki hikmetle ilgili birtakım örneklerin yer aldığı ve dolayısıyla söz konusu bu metinlerde hikmetin bilim ve felsefe ile ilişkisinin ortaya çıktığını belirtmektedir. Örneğin, Galen tabiptir; fakat o daha çok "hakîm" diye anılmaktadır. Bu ise, o dönemde "sophia" kelimesinin bilgelik anlamında, yani hikmet mânâsında kullanılmasıyla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla bu şekildeki bir adlandırma, yukarıda zikredilen düşünürlerin "filozof" kimliği yanı sıra, "bilim adamı" kimliğini de

vurgulamaktadır. Bu bölümde ayrıca yazar, hikmet kavramının Yunan felsefe geleneğinde diğer bilimlerle olduğu gibi din ve ahlâk disiplinleriyle de çok yakın bir ilişkisinin söz konusu olduğunu tartışmaktadır. Bu ilişki hem Pythagoras'ın ruh görüşünde hem Sokrates'in hikmet öğretisinde hem de Platon ve Aristoteles'in ahlâk anlayışında ortaya çıkmaktadır.

Yaman, ilk dönem İslâm felsefesine ilişkin kaynaklarda hikmetin temel kaynağı olarak “Hermes” figürünün geçtiğini ifade eder. Hermes, Kur'an'da İdris peygamber olarak anılan; ancak bununla birlikte felsefe ve din arasındaki tarihî bağlantıyı da sağlayan anahtar bir figürdür. Bu yüzden Hermes, ilk dönem İslâm felsefesi tarihine ilişkin eserlerde filozofların atası şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla Hermes, kendi şahsında hem bütün bilgileri hem de peygamberliğe ilişkin inanç bilgilerini toplamıştır. Böylesi bir kombine de bütün olarak Yunan bilim ve felsefesinin İslâm düşünce dünyasına girmesine ve müslüman düşünürlerin, kendi peygamberî gelenekleri içinde bu tür bir entelektüel geleneği kabul etmelerine olanak sağlamıştır. Hermes düşüncesi Câbir b. Hayyân (ö. 800), Ebû Bekir Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö. 925) çalışmalarının yanı sıra, Sühreverdî'nin (ö. 1191) “hikmetül-işrâk” anlayışında ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü bölümün ikinci kısmında, Yunan felsefesi geleneğini benimseyerek düşünce sistemini geliştiren, Meşşâî felsefe ekolüne mensup İslâm felsefesinin üç büyük filozofu olan Kindî (ö. 870), Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 1037) hikmet kavramına ilişkin görüşleri filozofların orijinal eserlerinden hareketle incelenmektedir. Bu kısımda yazar, İslâm filozofların hikmet kavramını felsefe yerine kullandıklarından söz etmekte ve bu bağlamda da Kindî'nin felsefe tanımına, Fârâbî'nin özellikle ahlâk felsefesinde “saadet” mânasında, epistemolojide “en mükemmel bilgi” şeklinde ayrı bir yer vermesine ve İbn Sînâ'nın bu kavramı özellikle metafizikte kullanımına dikkat çekmektedir. Bütün olarak eserin bu kısmına bakıldığında, zikredilen filozofların felsefelerini açık bir şekilde İslâmî hikmet olarak belirledikleri ve dolayısıyla yazarın da onların hikmete bir üst disiplin olarak ilimler sınıflamasında özel bir yer vermeleri vurgulanmış olsa da özellikle hikmetin metafizikle ilişki üzerinde yoğunlaştırıldığı görülmektedir.

Kitabın ana bölümlerinin her biriyle ilgili ulaşılan sonuçların özet halinde verildiği “Sonuç” (s. 269-271) kısmıyla biten çalışmanın bütününe bakıldığında, hikmet kavramının hem Arapça ve Kur'an'la ilgili sözlüklerde hem farklı disiplinlerde sistematik bir şekilde irdelendiği görülmektedir. Gerek literatür gerekse içerik bakımından oldukça hacimli olan çalışma, İslâm düşüncesine ilişkin temel kavramlardan biri olan hikmeti mukayeseli bir şekilde incelediğinden, İslâm düşüncesi geleneğine ait literatürde özgün bir de-

ğer taşımakla birlikte, önemli bir boşluğu da doldurmaktadır. Ayrıca teknik olarak kitabın sistematiği oldukça dikkat çekmektedir. Bu bağlamda eserin dört ana bölüme, her bir bölümün sistematik olarak alt bölümlere ayrılması ve ayrıca her bir bölümün başında bölümün genel muhtevası hakkında bilgi veren “Giriş” kısmının yer alması çalışmaya orijinal bir nitelik kazandırmaktadır. Bununla birlikte eserin “Sonuç” kısmında, çalışmada ulaşılan sonuçlarla ilgili değerlendirme yapılmayıp sadece özet verilmesi, böylesi kıymetli bir çalışmaya gölge düşürmektedir. Sonuç olarak hikmet kavramının farklı disiplinlerde mukayeseli bir şekilde ele alıp inceleyen bu çalışma, İslâm düşünce geleneğine ilişkin literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Böylesi değerli bir çalışmanın en kısa zaman diliminde Türkçe’ye kazandırılması temennisiyle...

Hatice Toksöz*

Sosyal Değişme, Kadın ve Din

Ali Coşkun

İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, 198 sayfa.

Mekânsal ya da zamansal sosyal değişme sosyolojinin önemli konularındandır. Sebepleri ve sonuçları bakımından da oldukça karmaşık olgular ve süreçlerle ilişkili olan sosyal değişme konusunda tarih, felsefe ve daha birçok bilim dalının doküman ve verileri sosyolojiye kaynaklık etmektedir. Bir yandan birçok kurum ve olgu sosyal değişmeye sebep olurken, diğer yandan sosyal değişme süreci, bu kurum ve olguları yapı ve fonksiyonları bakımından değiştirip dönüştürebilmektedir.

Bu bağlamda kadının sosyal konumunun tarihî süreç içinde ya da toplumdan topluma değişmesi, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren sosyal bilimlerin önemli konuları arasında yerini almıştır. Kadının konumunun değişim göstermesi tüm sosyal değişmelerde olduğu gibi, toplumsal veya toplum dışı faktörlerle belirlenmektedir. Şüphesiz belirleyici unsurlardan biri de dindir. Din hem öğretilerinde hem de şekillendirdiği kültürlerde ve toplumlarda kadının konumunu etkilemenin yanı sıra bu konumun değişmesine veya muhafazasına da yön vermektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.